

MAŁGORZATA FOPKA-KOWALCZYK¹

AGNIESZKA BANDURA²

Philip Zimbardo, *Efekt Lucyfera*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, ss. 486

Rzeczywistość, w której uczestniczymy, aż nazbyt często stawia nas wobec konieczności wyboru czy też podejmowania decyzji, co jest dobre, a co złe. W sytuacjach zasłyszanych w mediach w sposób naturalny ustosunkowujemy się do doniesień o doświadczanej krzywdzie, brutalności, przemocy. Stajemy w obronie własnej z niezachwianą wiarą, że nigdy nie zdarzyłoby nam się zachować czy potraktować kogoś w sposób brutalny czy niewłaściwy...

Autor recenzowanej książki Philip Zimbardo pyta w sposób bezceremonialny: „Jakie mechanizmy wpływają na ludzkie zachowania? [...] Co sprawia, że część z nas wiecie moralne i prawe życie, podczas gdy inni z łatwością staczą się ku niemoralności i występkom? [...] Do jakiego stopnia jesteśmy wytworami sytuacji, chwili, zbiorowości? I czy istnieje taki czyn, popełniony kiedyś przez kogoś, do którego z absolutną pewnością nigdy nie bylibyśmy zdolni?” (s. 28).

Prezentowana publikacja nie zawiera bezpośredniej odpowiedzi na powyższe pytania, lecz zmusza do refleksji i głębokich analiz, stawiając potencjalnemu uczestnikowi opisywanych zdarzeń pytania dotyczące natury ludzkiej, jego sfery wolowej i konsekwencji przyjmowanych postaw i zachowań. Sprawia, że Czytelnik próbuje samodzielnie przejść przez labirynt pojawiających się wątpliwości i stara się znaleźć odpowiedź dotyczącą zagadnienia: Dlaczego dobrzy ludzie czynią

¹ Małgorzata Fopka-Kowalczyk, Katedra Opieki, Profilaktyki i Resocjalizacji, Wydział Nauk Pedagogicznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska, mfopka-kowalczyk@umk.pl.

² Agnieszka Bandura, Katedra Opieki i Profilaktyki Społecznej, Wydział Nauk Pedagogicznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska, abandura@doktorant.umk.pl.

zło? Czy każdy z nas ma w sobie pokłady zła, które socjalizacja i wychowanie skutecznie tłumią...?

Książka *Efekt Lucyfera*, pisana wiele lat i etapami, staje się dojrzałym i przemyślanym kompendium procesu przemiany, jaka zachodzi w człowieku postawionym w zaskakujących i nietypowych dla niego sytuacjach. Udowadnia, że to okoliczności niekiedy sprawiają, iż człowiek dobry zaczyna postępować niezgodnie z przyjmowanymi przez siebie wcześniej normami etycznymi i stosuje przemoc, brutalność czy tortury.

Publikacja zawiera wiedzę ugruntowaną zarówno w teorii, jak i w doświadczeniu Autora. Philip Zimbardo jest emerytowanym profesorem psychologii stanfordzkiego uniwersytetu, autorem licznych publikacji, był także przewodniczącym Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego³. Jego kompetencje stają się więc atutem i tłumaczą podejmowane przez niego analizy i badania nad tak trudnym poznawczo zagadnieniem. Zimbardo posługuje się terminologią i kategoriami teoretycznymi z zakresu psychologii, które, wprowadzane przez Autora, są wyjaśniane w sposób zrozumiały dla przeciętnego Czytelnika, nieposiadającego podstawowej wiedzy psychologicznej.

Nieocenioną wartość mają również przypisy, miejscami obszerne, które Autor zamieszcza pod koniec każdego rozdziału, co stanowi dodatkowy atut – pozwala uniknąć uciążliwego kartkowania, które z pewnością zakłócałoby odbiór treści przy tak obszernej publikacji. Co ważne – przypisy zawierają nie tylko informacje o innych źródłach lub publikacjach, do których nawiązuje bądź zachęca Zimbardo, lecz także stanowią cenne, niezwykle wartościowe uzupełnienie książki i jednocześnie, mimo swej obszerności, nie zakłócają odbioru.

Jednakże, mimo ciekawej narracji i przystępnego języka, lektura publikacji może nastroić pewne trudności. Ogromna ilość informacji może utrudniać odbiór, Czytelnik może mieć kłopot z ich uporządkowaniem, a co za tym idzie – jest zmuszany do próby selekcji zdobytych informacji, weryfikacji dotychczasowych danych, a przede wszystkim wyciągnięcia wniosków, stawiania pytań, a także poszukiwania odpowiedzi.

Książka zawiera nieliczne zdjęcia prezentowane adekwatnie do omawianego eksperymentu. Autor co prawda odsyła Czytelnika na stronę SEW, gdzie znajduje się więcej fotografii, jednak zdecydowanie za mało, stąd niedosyt⁴. Warto również dodać, iż dociekliwy odbiorca znajdzie w Internecie film dokumentalny opowia-

³ Informacje pochodzą z oficjalnej strony Philipa Zimbardo: <http://www.zimbardo.com/> [dostęp: 08.03.2015].

⁴ <http://www.prisonexp.org>.

dający o eksperymencie Zimbardo. Dokument ten stanowi interesujące i ważne poznawczo dopełnienie recenzowanej publikacji. Z pewnością warto zachęcić zainteresowanego omawianymi zagadnieniami Czytelnika do wysłuchania rozmowy z Autorem eksperymentu, teorii i publikacji.

Struktura książki tworzy spójną całość, jej poszczególne części łączą się tematycznie, wzajemnie się uzupełniając. Warto podkreślić zarówno logiczną sekwencję rozważań, jak i niezwykle interesującą treść. Rozważania dotyczą takich kwestii jak psychologia zła czy alchemia przemiany osobowości. Trudne zagadnienia są prezentowane barwnym językiem i tłumaczone w sposób na tyle prosty, że książka może stanowić lekturę właściwie dla każdego odbiorcy. Styl pisarski Autora pozwala na czytanie tej naukowej przecież pozycji jak dobrego thrillera, w którym dodatkowym atutem jest przywiej uczestniczenia w dogłębnej psychologicznej analizie zjawiska, natury ludzkiej oraz poszukiwania czynników warunkujących zmiany w zachowaniu. Warto podkreślić także niezwykle intrygujący sposób zilustrowania potencjalnie toksycznego oddziaływania systemów i sytuacji, które mogą powodować lub wzbudzać patologiczne zachowania wśród ludzi. W przeciekawy sposób Autor książki wskazuje proces zacierania się granicy między dobrem a złem, niegdyś nieprzekraczalnej, a pod wpływem określonych czynników jak najbardziej możliwej do przekroczenia (s. 217).

Publikację otwiera rozdział dotyczący psychologii zła, który jest wprowadzeniem do przedstawienia Stanfordzkiego Eksperymentu Więziennego (SEW), o którym opowiadają kolejne rozdziały (od drugiego do jedenastego). Jest to przejmujący opis przemiany i wchodzenia w wyznaczone eksperymentem role społeczne. Studenci grający więźniów przyjmują coraz bardziej tożsamość więźnia, natomiast niewyuczeni roli strażnika studenci zaczynają traktować swoich kolegów więźniów z góry, dominując nad nimi, stosując surowe kary i coraz bardziej rygorystyczną dyscyplinę, chociaż nie było to wyznaczane przez eksperyment. Autor z niezwykłą dokładnością opisuje poszczególne etapy SEW, począwszy od charakterystyki sposobów aresztowania uczestników poprzez opis i analizę każdego dnia, kończąc uwagami o znaczeniu i przesłaniu eksperymentu, nie pomijając przy tym aspektu etycznego. Wydają się to etapy niezbędne do zaprezentowania Czytelnikowi dla lepszego zrozumienia przez niego rzeczywistości zaplanowanego eksperymentu oraz w celu śledzenia losów i zmian, jakie zachodzą w osobach badanych. Późniejsza analiza zagadnień staje się na późniejszym etapie bardziej logiczna i przejrzysta.

Fenomen zaplanowanego eksperymentu tkwi przede wszystkim w tym, że udowodniono możliwą przemianę charakteru pod wpływem czynników sytuacyjnych. W oparciu o dane empiryczne i obserwowalne przeciętny człowiek, na co

dzień będący dobrym obywatelem, nagle staje się katem, człowiekiem zdolnym do czynienia zła, którego wcześniej się wystrzegał. Każdego można skusić do zachowań antyspołecznych, irracjonalnych, destrukcyjnych, każdy z nas może doświadczyć istotnej zmiany charakteru poprzez działanie wpływów sytuacyjnych (s. 232).

O ponadprzeciętnych walorach publikacji świadczy niewątpliwie fakt, iż Philip Zimbardo nie ogranicza się jedynie do swoich spostrzeżeń, obserwacji i wniosków, lecz także przywołuje wypowiedzi innych uczestników lub obserwatorów eksperymentu, dając Czytelnikowi szerokie spektrum do analizy, zmuszając do zadawania pytań, polemiki, refleksji: „Czy ja także byłbym zdolny do takiego okrucieństwa?”. Co gorsza, najprawdopodobniej odpowiedź na to pytanie brzmi: TAK. Książka jest tym bardziej godna polecenia, ponieważ – oprócz wypowiedzi osób biorących udział w eksperymencie – zaprezentowane są także analizy i refleksje samego Autora, będącego czynnym uczestnikiem wydarzeń, najpierw badacza, a potem jako dyrektora więzienia i czujnego opiekuna osób badanych.

Niezwykle istotnymi źródłami informacji są kolejne dwa rozdziały traktujące o zagadnieniach związanych z dynamiką społeczną (władza, konformizm, posłuszeństwo, deindywiduacja, dehumanizacja, zło bezczynności) oraz rozdział podejmujący refleksję nad przyczyną okrutnego, nieludzkiego traktowania i torturowania więźniów w irackim więzieniu w Abu Ghraib. Przez pryzmat procesów i wpływów sytuacyjnych zachodzących w stanfordzkim więzieniu Autor analizuje zachowania amerykańskich żołnierzy, utrwalone na fotografiach wykonanych podczas dręczenia więźniów. Czytelnik, po wcześniejszym poznaniu mechanizmów działających podczas trwania SEW, może samodzielnie podjąć refleksję nad wydarzeniami w Abu Ghraib. Te i inne przykłady przemocowych procesów zachodzących w zachowaniu człowieka stają się argumentem potwierdzającym tezy Autora, że szczególne okoliczności i specyficzne sytuacje zmieniają spostrzeżenie rzeczywistości i wpływają na wystąpienie zachowań destrukcyjnych. Autor przedstawia m.in. szereg przykładów stosowania tortur i brutalności, czasem w myśl prawych idei (np. inkwizycja i służba w imię Boga) lub eksterminacja ludzi w myśl wybujałej i nierealnej zasady (Holokaust), gwałty i morderstwa. Wszystkie te obrazy ilustrują diametralne zmiany w postawach i zachowaniu, czasem później racjonalizowanych i tłumaczonych przez sprawców przemocy okolicznościami, rozkazem, sytuacją, autorytetem, rzadko zaś własną winą lub podjętą decyzją.

Zaprezentowany eksperyment oraz wszystkie inne przykłady w książce wzbudzają refleksję nie tylko nad samym sobą, naturą ludzką i możliwościami wystąpienia zachowań niszczących innych ludzi, ale też powinny wzbudzić pokorę wobec ułomności własnych przekonań i postaw. Zobrazowana zmiana w człowieku

nie zawsze zdaniem Autora jest jednokierunkowa. Autor opisuje codzienne próby przewycięzania zła, zwykłych bohaterów żyjących wśród nas, a także to, że każdy człowiek może stać się herosem. Mimo tych przykładów ta część publikacji – przy olbrzymiej liczbie przykładów negatywnych – nie stanowi optymistycznej konkluzji. Może więc jest tak, że złe zachowanie – w konfrontacji z dobrym – jest jednak bardziej atrakcyjne, dające natychmiastową gratyfikację i schlebiające?

W oparciu o definicję zła Zimbardo można powiedzieć, że „zło polega na zamierzonym zachowaniu się w sposób, który rani, wykorzystuje, poniża, dehumanizuje lub niszczy niewinne jednostki – lub używaniu swojej władzy i siły systemowej, by nakłaniać lub dać przyzwolenie innym do działania w ten sposób w naszym imieniu” (s. 27). Przedstawiony eksperyment oraz analizy na pozostałych stronach książki wskazują trafność i zasadność przytoczonej definicji. Nie staje się więc ona niepotwierdzonym konstruktem, lecz realnym i rzeczywistym dowodem oddziaływania sytuacyjnego i systemowego powodującego psucie się „owoców” natury ludzkiej (s. 251). Szczegółowa analiza poszczególnych rozdziałów natomiast pozwala skonstatować, że recenzowana publikacja jest cenną lekturą, w fascynujący sposób ukazującą psychologię zła i destrukcyjnych zachowań ludzkich. Książka jest tym bardziej cenna i godna polecenia, gdyż pozwala Czytelnikowi podjąć osobistą refleksję nad tym, dlaczego dobrzy ludzie czynią zło.